

УДК 316.446

ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИК ДИНАМІКИ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ (приклад соціальної роботи)

В. Є. Савка

*Національний університет “Львівська політехніка”,
вул. Квітнева 6, м. Львів, Україна, 79044,
savka@polynet.lviv.ua*

У статті на прикладі інституалізованих практик регулювання соціальних проблем розглянуто дію трансформації суспільних цінностей як чинника динаміки соціальних інституцій.

Ключові слова: соціальні інституції, соціальна робота, цінності.

Класична соціологія, починаючи від Е. Дюркгайма, включаючи і теоретико-методологічні напрацювання Т. Парсонса, традиційно розглядала соціальні інституції, акцентуючи увагу на виконання ними своєї основної функції в суспільній системі: усталення її існуючих форм та змістовного наповнення. Іншими словами, інституції трактувалися як певні гаранті стабільності суспільної системи, котрі упереджують її девіації, чи намагаються, нейтралізуючи їх, виправити ситуацію і усталити традицію в суспільстві. Тому цілком логічно Т. Парсонс вважає, що всі соціальні інституції спрямовують свою діяльність на вирішення чотирьох фундаментальних для стабільності суспільства проблем: адаптації, досягнення мети, інтеграції, підтримки зразків поведінки та мислення. Таким чином інституції виступають в ролі певного каркасу соціуму, здатного надати йому стійкості та спрямованості. Саме тому в концепціях, у яких домінував традиційний підхід до розуміння соціальних інституцій, превалює їх визначення як надособистісних утворень (Т. Парсонс), чи як надколективних утворень і безособових форм соціальної суб'єктності (В. Биченков), котрі формують та усталюють макроструктурний рівень суспільства. Такі трактування інституцій акцентують увагу на їх спонукально-директивній щодо індивідів та груп, суспільства в цілому дії, примушуванні соціальних суб'єктів до, по-перше, орієнтації власної діяльності на певні, суспільно конвенціоновані цілі, по-друге, на досягнення цих цілей соціально прийнятними способами. Практично в цьому ж напрямку працює група сучасних російських дослідників під керівництвом О. Іншакова, розглядаючи проблеми суспільної динаміки та стабільності через призму дій “*Homo institutus*” – людини інституційної: “Кожен із авторів пробує знайти свою грань у відповіді на ключове питання спільного дослідження... Яка ця людина – людина інституцій? Чим визначаються її сутнісні риси? Що рухає нею в її поступках?” [1, с. 3].

Проте, як зауважує С. Makeєв, аналізуючи класичні підходи до трактування соціальних інституцій, в кінці ХХ ст. “...дещо істотно змінилося: і світ, і способи його відчуття, розуміння і пояснення. Що стосується світу, то його конститутивними рисами визнається невизначеність..., прогресуюча індивідуалізація приватного життя” [2, с. 19–20]. Цілком очевидно, що ці риси сучасного світу виражають його домінуючу характеристику: переважання змінності над стабільністю. Реакцією на такий стан речей стало зміщення уваги в сучасних суспільствознавчих концепціях, зокрема неoinституціоналізмі, на саме динамічні виміри соціальних інституцій, виконання ними функцій не лише стабілізатора стану соціуму, але й ініціатора, провідника, креатора змін у ньому. Саме такий підхід властивий творчості Р. Норта і його послідовників: визнаючи важливість функцій усталення і стабілізації суспільних взаємин за соціальними інституціями¹, вони звертають увагу на необхідність аналізу змінності соціальних інституцій як таких, усієї інституційної системи суспільства та взаємозумовленості інституційних трансформацій і динаміки соціуму: “Інституційна зміна визначає шлях, яким суспільства розвиваються в часі, і тому є ключем до розуміння історичної зміни” [3, с. 11]. В концепціях неoinституціоналістів саме трансформація соціальних інституцій як каталізатора суспільних змін, з одного боку, та як реакція на динамізм суспільного середовища, з іншого, виходить на перший план уваги дослідників. Таким чином відбувається істотне методологічне переакцентування: від аналізу проблем стабільності соціуму та інституцій як певних гарантій цієї стабільності фокус аналітичної уваги зміщується на його протилежний аспект – соціальну динаміку, а інституції трактуються як ініціатори та агенти впровадження цих трансформацій. Тому цілком логічним є розгляд проблематики динаміки самих соціальних інституцій, проблем їх стабільності та змінності, зокрема чинників, які спричиняють їхні трансформації.

Мета статті – розглянути змінності в системі суспільних цінностей як чинника трансформації соціальних інституцій на прикладі соціальної роботи – однієї з інституціалізованих практик регулювання проблем соціальної сфери.

Пристаюючи до розгляду цієї проблеми, передусім окреслимо низку методологічних положень, якими будемо керуватися:

- по-перше, будучи соціальними феноменами, а отже, органічною частиною соціуму, соціальні інституції підлягають трансформуючій дії тих же чинників, які впливають на зміни у всій системі загалом і змінюються разом з нею;
- по-друге, цілком очевидним є той факт, що неоднорідність, композитний характер суспільств як соціальних систем, є причиною того, що вони, особливо в періоди неорганічної модернізації, спроби “наздогнати” інші суспільства, які видаються більш успішними, принаймні якийсь час, розвиваються несистемно. Це означає, що одні сегменти суспільного простору модернізуються повніше та швидше, в той час як інші відстають від них, можуть ставати

¹ “Вони (інституції. – В. С.) слугують дороговказом для людської взаємодії, ...можна сказати, що інституції визначають та обмежують сукупність варіантів вибору для індивіда” [3, с. 12].

певним гальмом у модернізації суспільства в цілому, чи навіть провокувати ситуацію “повернення назад”, до вихідних форм. Такий реванш застарілого і віджилого не може бути повним, оскільки “оновлені традиційні” форми суспільної організації накладаються на ті частини, зміни в яких набули невідворотного характеру – справді модерні, такі що органічно відповідають новим потребам та визначаються ними. В результаті отримуємо химерний симбіоз “нового” та “традиційного”. На цей момент звертали увагу Є. Головаха та Н. Паніна, опрацьовуючи концепцію подвійної інституціоналізації, сутність якої можна звести до одночасного існування в суспільному просторі “старих” і “нових” інституційних утворень, які взаємодіють, залежно від конкретної ситуації, у достатньо широкому діапазоні: від взаємної адаптації до взаємного поборювання.

Дещо іншою у трактуванні трансформацій певних інституцій зокрема та інституційної системи суспільства є позиція С. Макеєва, який один із варіантів суспільних змін розглядає як процеси створення інституційних інкубусів у соціальній системі, котра перебуває в кризі, та їхню реплікацію у суспільні системи – спадкоємці. Під інституційним інкубусом дослідник розуміє феномен “злипання” базових інституцій влади, економіки та права “... в певну нерозділеність, в згусток, утворюючи потовщення, певний фокус тяжіння в інституційній сфері”, який “...поширює свій пригнічуючий вплив на інші основні соціальні інститути” [4, с. 5].

На наш погляд, обидві позиції об’єднує трактування названих феноменів (подвійна інституціоналізація та інституційні інкубуси) як таких, що, по-перше, ускладнюють функціонування суспільної системи, продукуючи недовіру, хаос, “практики безправності на всіх рівнях соціальної ієрархії” [4, с. 6], а отже, перешкоджають інституційній системі суспільства ефективно виконувати свої завдання, оскільки спрямовують її дію на задоволення не стільки суспільних потреб, як групових інтересів певних владних еліт. По-друге, цілком очевидно, що корені таких дисфункційних явищ варто шукати в певному стані суспільної свідомості: у поширеності, з одного боку, феномену “подвійної моралі”, котрий базується на роздвоєності, відсутності однозначного розуміння базових цінностей; з іншого – у її орієнтації на цінності конформізму, що спричиняє відсутність масового опору громадян інституційним формам, які, маскуючись необхідністю збереження традиції, розбалансовують суспільну систему, перешкоджаючи її природній модернізації. Наприклад, Є. Головаха та Н. Паніна вважають, що “подвійність” інституцій базується на пасивності більшості громадян країни, яка “... виявляється у масовій згоді жити в такому інституціональному просторі, де легальність забезпечується самим фактом узаконеного існування нових інститутів, а легітимність – збереженням мімікрованих колишніх інститутів, що зберігають традиційну регулятивну функцію і спираються на збережені елементи соціальної інфраструктури, колишні соціальні позиції і ролі настанови” [5, с. 16].

Відповідь на запитання, що саме спричинило першопричину і основний рушій змін інституцій допомагає зрозуміти сутнісний вимір інституційних трансформацій і дозволяє з’ясувати, що власне зумовило транзит соціальної інституції саме в такому напрямку і чому саме вона набула власне нинішнього змісту, а отже, виявити сутнісні характеристики всієї суспільної системи.

У веберівській традиції, послідовники якої трактували соціальний світ як достатньо раціоналізований, проблема сутнісного наповнення інституційних трансформацій вирішувалася в рамках схеми: поява нових цінностей, нової ідеології та, відповідно, нових образів світу, змодельованих ідеологами – інноваторами, після того як ці ідеї та базовані на них теоретичні конструкції, набудуть достатнього розповсюдження і будуть сприйняті громадськістю, спричиняє якісні зрушення в інституціях. Вони відбуваються у двох взаємно пов'язаних напрямках:

- трансформація системи цілей, для досягнення якої призначена певна інституція та, врешті, інституційна система суспільства загалом;
- зміни у принципах діяльності соціальної інституції, ціннісних засадах, на яких ця інституція базується і які визначають, як саме вона повинна діяти, досягаючи поставлених цілей. При тому власне інституційні зміни, на наш погляд, можливі у трьох варіантах: 1) модернізація певної інституції, набуття нею оновлених змісту та форми в якісно нових суспільних умовах. Цей варіант стосується переважно базових інституцій, які покликані задовольняти основні потреби будь-якого суспільства, а отже завжди, хоча і в різних своїх виявах присутні в суспільному просторі; 2) заміна віджилої інституції новою, яка вже іншими методами, базуючись на інших цінностях та принципах, дозволяє ефективніше регулювати певну сферу суспільного життя; 3) спроба “вмонтування” псевдооновленої, мімікрованої інституції у дещо змінену інституційну систему суспільства (феномени подвійної інституціалізації та інституційних інкубусів).

У всіх випадках вихідною точкою інституційних трансформацій є зміни у системі цінностей, на які орієнтується соціум. При тому, якщо перші два варіанти передбачають достатньо глибокі трансформації системи суспільних цінностей, що гарантує незворотність змін, то третій допускає можливість “повернення назад” в результаті зупинення цього процесу лише на рівні певних експертних середовищ-інноваторів, невдачу розповсюдження нової ціннісної системи на все соціокультурне середовище, а отже, недоконаність інституційних трансформацій.

М. Вебер розглядає інституційні трансформації на прикладі появи і утвердження в Європі пізнього Середньовіччя – початку нового часу системи протестантської етики із домінуючою цінністю відкладеної винагороди, яка стимулювала до постійної самореалізації індивіда в праці та заклала основи нинішньої західної цивілізації, вивела її на передові позиції серед інших цивілізаційних систем, принаймні, якщо оцінювати це з точки зору добробуту людини та суспільства загалом у їхньому матеріально-фінансовому вимірі. М. Вебер трактує ці нові цінності як “дух капіталізму”, підкреслюючи, що вони набирають “значення етичної максими, якій підпорядковано увесь спосіб життя” [6]. Далі Вебер ще раз звертає увагу на саме ціннісні регулятиви діяльності, пишучи про те що “Капіталізм існував у Китаї, Індії, Вавилоні у стародавні часи і в середні віки. Однак йому не вистачало ... якраз оцього своєрідного етосу” [6]. З цього цілком очевидно, що саме цінностям, їх зміні М. Вебер відводить основну роль у трансформації певних стандартизованих видів суспільно значимої діяльності, якими і є соціальні інституції. Мається на увазі:

- по-перше, зміна самих цінностей, їхнього сутнісного наповнення, наприклад, зміна розуміння базових для будь-якої культури понять “добро” та “зло”;
- по-друге, зміна в ієрархії системи суспільних цінностей.

Саме ці виміри інституційних трансформацій розглядає В. Тарасенко на прикладі ідеології споживання: “Що споживати, для чого споживати і як споживати? Ось три центральних питання споживання, котрі проглядаються також через його ідеологію (соціального інституту. – В. С.), систему споживацьких цінностей. Виражаючи безпосередньо ідеологію споживання, система споживацьких цінностей містить у собі утилітарні, соціальні, економічні, естетичні, моральні, культурні, ідеологічні та інші цінності” [7, с. 102].

Розглянемо ці трансформації на прикладі інституціалізованих практик регулювання соціальних проблем. У дододерних суспільствах основними з них є: стихійне саморегулювання (взаємодопомога, благодійність, базовані на цінності колективної безпеки в локальних співтовариствах та цінності служіння Богу шляхом допомоги ближньому); соціальне забезпечення та соціальне страхування, в яких домінують цінності відплати за виконану роботу та, знову ж таки безпеки соціуму. Окрім того, особливо в суспільствах із закритою стратифікаційною системою істотним моментом є цінність стабільності суспільного устрою, яка розуміється як визнання підпорядкування представників нижчих страт вищим, які із свого боку мають обов’язок до певної міри опікуватися підлеглими, зокрема допомагати їм у скрутних ситуаціях.

При тому важливо зауважити, що всі перелічені цінності та базовані на них соціальні практики мають істотний консервативний компонент, вони спрямовані на усталення існуючого суспільного порядку, соціальний контроль та протистояння девіаціям. Така ситуація цілком відповідає духу традиційних суспільств, орієнтованих на авторитаризм та патерналізм, обмеження індивідуальної свободи та побоювання будь-яких інновацій в цілому, а отже, і на конформізм широкого загалу.

Оскільки потреби підтримання традиції та соціального контролю зберігають своє значення і в сучасних суспільствах, то різноманітні комбінації цих практик регулювання соціальних проблем можна простежити у всіх моделях соціальної політики держав із різними політичними режимами і сьогодні. Для всіх них спільною є одна із базових функцій, дія якої спрямована на забезпечення підпорядкування державі її громадян, гарантування їхньої лояльності до держави та суспільства загалом.

Суттєвою відмінністю між недемократичними та демократичними режимами тут виступає ієрархія в системі цих цінностей: якщо у недемократичних режимах цілком очевидно домінують властиві етатистським культурам ідеї підпорядкування громадянина державі та бюрократам (державним чи партійним функціонерам), конформізму, що часто маскується цінністю колективізму, то в демократичному - на перше місце виходить ідея самоцінності особи, можливості її самореалізації у всіх виявах життєдіяльності.

Трансформації в соціально-політичній ситуації, які пройшли в Україні за останні роки, істотно змінили не лише перелік та сутність соціальних проблем, але і підходи до їх регулювання. Це виявляється, по-перше, в самому трактуванні цих проблем: суспільство усвідомило той факт, що воно само часто провокує появу і постійне відтворення ряду проблем, а отже, принципову неможливість їх повного вирішення.

До такого роду проблем належать передусім ті, корені яких лежать у суспільних суперечностях і які пов'язуються із дисфункціями суспільної системи, наприклад безробіття і його наслідки; з побічними ефектами лібералізації суспільної моралі та розширенням зони індивідуального вибору особи (поширення наркоманії, проституції тощо). По-друге, в умовах системної соціально-економічної кризи цілком очевидно стала нездатність держави підтримувати соціальну сферу старими методами на належному рівні через не лише різкого зменшення її ресурсів, але і з причин природного скорочення сфер її впливу на суспільні процеси у демократичному суспільстві. На суспільну арену вийшли нові суб'єкти, здатні не лише нарівні з державою втручатися у регулювання суспільних проблем, але і навіть замінити її у деяких сферах. Ними стали структури громадянського суспільства, зокрема спеціалізовані громадські організації, призначені для лобювання інтересів певних суспільних груп, вирішення їхніх проблем, котрі часто мали не лише специфічний, груповий, але і загальносуспільний характер. При тому зауважимо, що ці нові громадські організації, принаймні значна їх частина, стають дійсно самоврядними і незалежними від державних структур. Нові суб'єкти регулювання соціальних проблем починають використовувати у своїй практиці і принципово новий інструмент – соціальну роботу. Її сутнісною відмінністю від інших інструментів є те, що вона базується на якісно інших принципах. Домінуючим серед них є необхідність мобілізації самого клієнта до активної участі у вирішенні власних проблем, нарощенні його соціального потенціалу.

Ці важливі характеристики соціальної роботи стають можливими значною мірою із причини її базування на якісно інших, ніж, наприклад, традиційного для недемократичного суспільства соціального забезпечення, цінностях: гуманізму, самоцінності кожного індивіда та поваги до його гідності, що виявляється у можливості власного вибору кожним способом самореалізації в суспільстві, рівноправності всіх громадян, індивідуалізму в поєднанні із соціальною відповідальністю, властивих модерним суспільствам. Саме вони спричиняють інституалізацію нової практики регулювання соціальних проблем, базованої на принципах мінімального і добровільно прийнятого тим, хто потребує допомоги, зовнішнього втручання, орієнтації інтервенції соціального працівника на відновлення обмеженого соціального потенціалу клієнта, максимальну рівноправність клієнта та соціального працівника і повагу до обраного клієнтом способу життя при мінімалізації соціального контролю та примушування клієнта до певних дій, які можуть видаватися оптимальними соціальному працівникові.

Проте, процес інституалізації соціальної роботи в Україні ускладнюється певними обставинами. По-перше, це умови неорганічної модернізації суспільства, яка є такою ж фрагментарною і несистемною, як і відмова суспільства та передусім правлячих еліт від застарілих форм суспільної організації. Новопосталі еліти, часто діючи в рамках власних групових інтересів та всупереч інтересам суспільним, спричинилися до відтворення у модернізованому суспільстві вже згадуваних інституційних інкубусів та явищ подвійної інституалізації. В результаті модерні форми соціальних інституцій можуть приховувати очевидно застаріле сутнісне наповнення. По-друге, це неготовність еліт-інноваторів до ефективних промоцій та захисту нових ідей. По-третє, слабкість структур громадянського суспільства, які в особі недержавних соціальних служб мали

б виступати в якості основних суб'єктів, які використовують соціальну роботу як інструмент регулювання соціальних проблем. Ця проблема ускладнюється ще й тиском на них з боку держави, складністю вибудовування стосунків із державними структурами, базованих на принципі рівноправності.

Ще однією обставиною, і чи не найважливішою, яка ускладнює інституалізацію соціальної роботи, є недостатня готовність самого суспільства сприйняти її цінності та методи, які часто видаються пересічному громадянину занадто радикальними. Свідченням цього може бути базований на матеріалах четвертої хвилі Європейського дослідження цінностей індекс пермісивності українського суспільства, у якому враховувалося ставлення громадян до гомосексуальності, абортів, розлучення, евтаназії, суїциду та проституції (зауважимо що ці явища та їх наслідки є достатньо поширеним полем діяльності соціальних служб), розрахований О. Демківим. Аналіз його динаміки від 1996 до 2008 року дозволив автору зробити висновок про те що "... за час спостереження в Україні відбулося не лише загальне зниження рівня пермісивності, а й відносна консолідація населення у тому що стосується ставлення до аналізованих моральних колізій" [8, с. 79].

Аналіз дії перелічених чинників, зокрема фундаментального для динаміки соціальних інституцій – трансформації цінностей і базованих на них моделей масової свідомості та суспільної поведінки, дозволяє нам зробити висновок про суперечливість процесу інституалізації соціальної роботи в сучасній Україні. На наш погляд, він має достатньо багато спільних рис із феноменом подвійної інституалізації, коли під виглядом модерних соціальних інституцій формуються лише частково і значною мірою позірно модернізовані традиційні їх форми та зміст. У випадку із соціальною роботою це означає: 1) невизначеність сутності соціальної роботи як специфічного інструменту регулювання соціальних проблем, орієнтованого на дещо відмінні від інших інструментів (соціальне забезпечення, соціальне страхування) цілі та способи їх досягнення. Як ілюстрацію до цього положення можна навести відсутність єдності у визначеннях соціальної роботи у працях провідних українських дослідників та часту їх невідповідність визначенням, прийнятим міжнародним фаховим співтовариством, а також відсутність єдиного трактування соціальної роботи у нормативно-правових документах; 2) спроби "поєднання" соціальної роботи із іншими практиками регулювання соціальних проблем та означення як "соціальна робота" таких практик, які в корені не відповідають принципам соціальної роботи і є ближчими до, наприклад, соціальної педагогіки; 3) відсутність окремого напрямку підготовки фахівців, включення навчання фахівців соціальній роботі у напрям "Соціальні послуги", який не передає сутності соціальної роботи та орієнтований на соціальне забезпечення. Відповідним є і набір навчальних предметів, які входять до плану підготовки соціальних працівників, та орієнтують молодих фахівців не на особливі методи роботи з клієнтами, а на зайнятість у державних службах соціальної сфери, в яких застосування методів соціальної роботи є істотно обмеженим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Homo institutus. Человек институциональный ; под ред. О. В. Иншакова. – Волгоград : Изд-во Волг. ГУ, 2005. – 854 с.
2. *Макеєв С.* Соціальні інститути: класическі трактовки і сучасні підходи к изучению / С. Макеєв // Проблеми розвитку соціологічної теорії/ Соціологічна асоціація України, Ін-т. соціології НАН України / за ред. М. Шульги, В. Ворони. – К., 2003. – С. 16–22.
3. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
4. *Макеєв С.* Інституційні інкубуси та еволюція суспільств / С. Макеєв // Вісник Львівського університету. – 2011. – С. 3–9. – (Серія соціологічна ; вип. 5).
5. *Головаха Є.* Пострадянська деінституціалізація та становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С. 5–22.
6. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – Режим доступу: [<http://www.management.com.ua/vision/vis016.html>] – викор. 23.06.2012;
7. *Тарасенко В.* Соціологія потребления: методологические проблемы / В. Тарасенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 166 с.
8. *Демків О.* Динаміка нормативної пермісивності сучасного українського суспільства у європейському та пострадянському просторі / Демків О. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. – 2011. – №948. – С. 72–82.

Стаття надійшла до редколегії 19.12.2012

Прийнята до друку 25.01.2013

VALUES AS A DYNAMIC FACTOR OF SOCIAL INSTITUTIONS (example of social work)

V. Savka

*National University "Lviv Polytechnic",
Kvitneva Str., 6, Lviv, Ukraine, 79044,
savka@polynet.lviv.ua*

In this article on the example institutionalized practices regulation of social problems discussed transformation effect of social values as a factor of social institutions dynamics.

Key words: social institutions, social work, values.

**ЦЕННОСТИ КАК ФАКТОР ДИНАМИКИ
СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУЦИЙ
(пример социальной работы)**

В. Е. Савка

*Национальный университет “Львовская политехника”,
ул. Квитнева 6, г. Львов, Украина, 79044,
savka@polynet.lviv.ua*

В статье на примере институционализированных практик регулирования социальных проблем рассмотрено действие трансформации общественных ценностей как фактора динамики социальных институций.

Ключевые слова: социальные институции, социальная работа, ценности.